

Et jærhus på Sande i Randaberg pietetsfullt restaurert.

Foto: M. Grimstvedt. * Jærmuseet.

JÆRHUSET

INGEBJØRG REIGSTAD

Jærhuset er vårt mest lokalt serprega bustadhus. Som all annan lokalkultur er det ei blanding av allmenn norsk og europeisk tradisjon tilpassa lokale tilhøve, i dette tilfelle klima og lokale bygningsressursar. Det er dette perspektivet Ingebjørg Reigstad nyttar i sin artikkel. Ho presenterer oss også for den forskinga som er gjort omkring jærhuset.

Forfattaren har lært jærhuset å kjenna gjennom sitt arbeid med SEFRAK-materialet. Det er ei landsomfattande registrering av hus og andre faste kultruminne eldre enn år 1900. Registreringa har gitt oss eit verdfullt grunnlagsmateriale for å seia noko om historien, men ho har også avdekket kor dårleg det står til med denne delen av kulturarven vår.

Innledning

Begrepet "Jærhus" blir til vanlig benyttet om en type bygninger som inntil tiden omkring 1. verdenskrig var karakteristisk for Jæren. Det mest typiske trekk ved jærhuset er skutene. Husene er lave, symmetriske eller tilnærmet symmetriske med dør og bislag i midten og med to og to sammenstilte vinduer på hver side. På 1800-tallet var denne typen bygninger den mest benyttede byggestilen på Jæren. Etter hvert er de blitt mer sjeldne og er nå i ferd med å forsvinne helt. Det fuktige klimaet på Jæren kan nok tillegges en del av skylden for at det ikke er bevart særlig mange eldre hus her. Men, særlig i tiden etter siste verdenskrig, er mange jærhus revet og det finnes i dag meget få bygninger igjen fra tiden før 1800.

De ytre strøk av Jæren har Nordsjøen som nærmeste nabo og naturen bærer preg av det. Eilert Sundt, som

gjorde den første vitenskapelige undersøkelsen av den folkelige norske byggeskikken, karakteriserte det jærsk landskapet som "et fladt, skovløst, veirhardt, høist eiendommelig kystland, opfyldt med brune torvmyrer og lyngheder, med grønt dyrkningsland ind imellem og en hvid brem af sand og sten, som danner stranden ud imod havet." (Sundt 1976, s. 163) Landskapet er åpent og værhardt og skiller seg fra andre områder i Norge ved å være treløst og oversådd med stein fra istiden. Slik har landskapet trolig sett ut fra folkevandringstiden, da det var slutt på den siste skogperioden på Jæren. Den utstrakte bruken av naturgitte ressurser som stein, torv og halm ble derfor blant de mest fremtredende trekkene i den gamle jærsk byggeskikken.

Jærhuset var som oftest plassert med den ene langsiden mot havet og med skutene mot nordvest og

sørøst. På den måten ga skutene, som i vinterhalvåret var fylt med torv, en isolerende effekt og beskyttet og lunte den innenfor liggende tømmerkjerne. I dag er husene panelte, men tidligere var tre av sidene kledd med stein. Og med sin lave, langstrakte form kunne husene ofte virke som om de gikk i ett med landskapet.

Byggemåte og materialbruk

Jærhusene er oftest uten noen tradisjonell grunnmur. De ligger gjerne i en svak helling med baksiden rett ned på bakken og en lav mur på forsiden eller på et lavt steinfundament. Enkelte hus kan være plassert på tvers av en skråning i terrenget slik at den ene enden blir liggende på en mur, mens den andre hviler direkte på bakken. For å hindre vannet i å sige inntil huset ble det noen ganger gravd veiter med heller i bunnen, langs bakside og gavlside.

Tidligere var det ikke vanlig at alle husets vegger var tømret. Stueveggene var det alltid, mens bakveggen i kover og svaler og skutenes endevegger kunne være av stein, slik at stuen var omgitt av et skall av stein på tre sider. Veggene i kjøkken og gang var ofte i reisverk med bordkledning. Imidlertid finner vi ganske tidlig avvikelser fra dette. Allerede tidlig på 1800-tallet ble det vanlig med tømmer i kove- og gangveggene og fra 1840-årene ble det vanlig å tømre hele huset. Fra samme tid ble det også vanlig med kammers i stedet for kover.

På det skogløse Jæren ble tømmer til husbygging hentet fra Ryfylke, Hardanger eller Bjerkreim. En værhard kyst med mange skipsforlis ga også vraktømmer, særlig på gårdene ut mot sjøen. Det vanligste tømmeret var furu. Tømmerstokken ble kløyvd på

midten og den glatte flaten ble lagt mot innsiden, mens den andre siden som ikke var flathogd, men bare fikk fjernet bakhunen, ble lagt på utsiden som jo ble skjult av panel eller en vernevegg. Også i kjøkken og gang var denne siden synlig. Kjøkkengulvet var av flate steiner eller heller og gruen var murt i leire og gråstein med pipe i samme materiale eller den kunne være i tre. Senere ble skorsteinene murt opp igjen i teglstein.

Selv om man kunne finne noen jærhus med halvvalm, var det saltak som var den vanligste takformen. På de gamle jærhusene ble torv benyttet som taktekke. Overgangen til teglstein skjedde langsomt, den begynte på slutten av 1700-tallet med importert tegl og ble vanlig først mot midten av forrige århundre. Da fikk man teglverk på Jæren og teglpannene ble billigere å anskaffe. Hvis ikke økonomien rakk til tegl på hele taket, ble gjerne taket på forsiden tegllagt først.

På bygdene regnes ikke kledning av trepanel å være eldre enn fra 1700-tallet. Men det har ganske sikkert vært en form for kledning også før den tid. Det finnes få opplysninger om dette, men det er sannsynlig at det på Jæren tidligere ble benyttet stein, halm eller torv. Halm ble f.eks. brukt langt opp i vårt århundre. Men da oftest som en foreløbig kledning mens tømmeret fikk "satt seg". Deretter ble huset kledd med trepanel, ofte bare fasadeveggen til å begynne med. Av panel ble det benyttet to typer. Liggende panel, det såkalte vestlandspanel og det stående tømmermannspanel. Også teglstein ble brukt som kledning, særlig i gavlene, men ble ikke vanlig før mot midten av forrige århundre.

På den værharde jærkysten var det horisontale vestlandspanelet mest praktisk fordi man lett kunne skifte de nederste bordene når de ble dårlige i motsetning til

Materialbruken er preget av sparsom bruk av tre: Stein og halmkledning erstatter trepanel på ytterveggene på dette husmannshuset i Time fra 1898.

Foto: Robert Colett. Brochmann "Bygget i Norge I" 1981.

det vertikale panelet som er vanskeligere å flikke på. Det stående panelet var også gjerne av en dårligere kvalitet, ofte bakhun og ble mest brukt på husets bakside og i gavlene.

På dagens jærhus er den hvite fargen dominerende. Tidligere var bordkledningen oftest tjærebredd, noe senere ble den malt i brunt eller en mørk rødfarge. Fra 1830-40-årene kunne man enkelte steder finne hvitmalt panel. Det var særlig fasaden som fikk denne fargen, mens resten av huset kunne være umalt eller malt rødt eller brunt. Hvitmalingen var den mest kostbare fargen,

og det å kun ha fasaden hvitmalt er et trekk som er kjent også fra andre steder i landet.

På begynnelsen av forrige århundre fantes vanlig pulttak på bislagene. Bislag med spissgavl, slik vi kjenner dem i dag, ofte med søyler eller pilastre i forkant, er neppe eldre enn 2. halvdel av 1800-tallet og har sitt forbilde i empirebygningen.

Skutenes sidevegger var opprinnelig ikke bordkledd i ett med huset, slik vi ofte finner det i dag. Skutene var utrom, og det ble ikke forsøkt å gi inntrykk av at de var en del av selve huset. Det var trolig først på 1800-tallets

siste halvdel at man begynte å la panelet gå i ett med huset for skape en mer helhetlig fasade.

Jærhusets utvikling

Etter en undersøkelse som Marta Hoffmann gjorde på Jæren i årene 1936-38, deler hun de undersøkte husene i to grupper:

I: Det usammensatte, og II: Det sammensatte.

I: Det usammensatte jærhuset:

Hus med stue, kjøkken og en opprinnelig inngangsdør.

A: Stående for seg selv.

B: Sammenbygd med løe.

II: Det sammensatte jærhuset:

A: Hus med stue, kjøkken, gang og bu.

1: Med svaler eller kover.

2: Med kammer.

B: Hus med stue, kjøkken, gang, bu og endekammers.

1. Med svaler og kover.

2. Med kammer.

Den første utvidelsen av det usammensatte jærhuset er trolig et tømret langkammer på gavlveggen i enden av stuen. Slike endekammers er nevnt allerede i første halvdel av 1700-tallet. Bruken tyder på at endekammeret til dels kan ha erstattet en bu. Hus av denne typen danner en gruppe som kronologisk ligger mellom gruppe I og II.

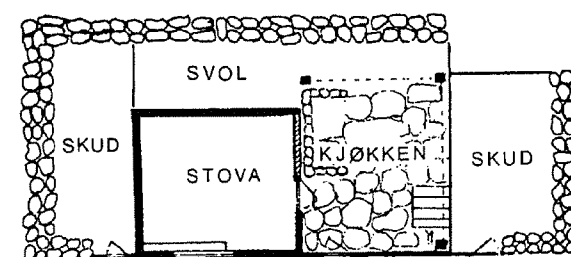
Nå kjennes slike kammer bare fra de lange, sammensatte husene som har både stue, bu, forstue eller gang og endekammer. Også her ligger dette kammeret ved siden av stuen.

Det såkalt sammensatte jærhus fikk sin form ved at det usammensatte huset fikk bygget til en bu ved siden av kjøkkenet. På Jæren hadde bua opprinnelig vært et eget hus slik vi også finner det andre steder på Vestlandet. Denne sammenbyggingen begynte trolig på midten av 1700-tallet. Hovedtyngden av sammenbygging av stue og bu fant imidlertid sted i årene omkring midten av 1800-tallet. I samme tidsrom foregikk også nybygging av den sammensatte hustypen, dvs. at hele huset ble bygget samtidig.

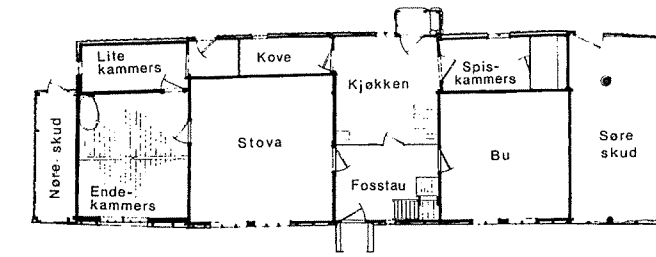
Kove og sval (eller svol) er betegnelser for rommene bak stuene. Ombygging av kove eller sval til kammer er den siste utvidelsen som ble foretatt med jærhusene. Ved denne utvidelsen ble husenes bredde større, mens stuens og buas dimensjon fortsatt var den samme, nesten kvadratiske. Alle disse husene har opprinnelig hatt dør på forsiden, og det var vanlig i de sammensatte husene også å ha dør på baksiden. Husene i gruppe I har aldri hatt en slik bakdør og hadde heller ikke vegg mellom kjøkken og gang. Denne døren kom trolig samtidig med utvidelsen av huset fra slutten av 1700-tallet eller begynnelsen av 1800-tallet. I løpet av siste halvdel av 1800-tallet ble ofte gangen omgjort til mellomstue og inngangen fra forsiden ble sløyfet og døren på baksiden ble gjerne flyttet fra kjøkkenet til en liten gang som ble avpanelt i en del av ene kammeret.

Dørene til skutene ble på samme tid flyttet fra for- til baksiden og skutene ble panelt i ett med resten av huset. Senere er mange av skutene revet og et av de mest karakteristiske trekk ved jærhuset er dermed forsvunnet.

Denne utviklingen, mot en relativt symmetrisk bygning med inngang i midten og en stue på hver side

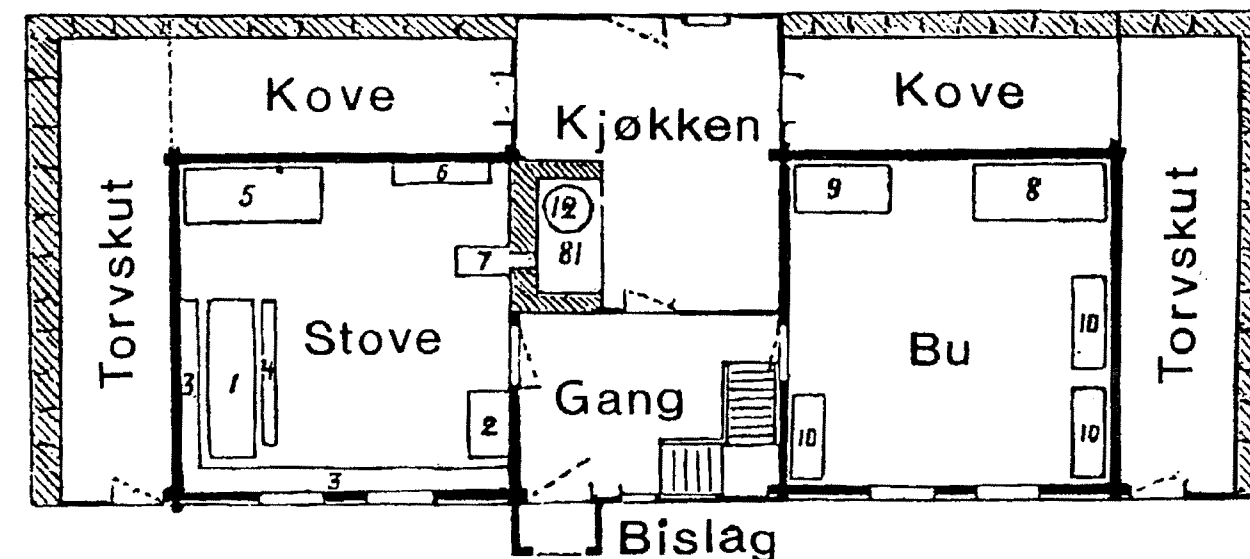

1. Plan over et usammensatt hus.
Husmannshuset fra Kvernhusdalen, Ognå har tømra stove, kjøkken i reisverk, svol og skuter i gråstein.
Oppmålingskisse av Martha Hoffmann, 1937.

2. Plan over et sammensatt hus med endekammers.
Fra Grødal, Hå.

3. Plan over et eldre sammensatt hus med innredningen inntegnet.
1: bord, 2: lite bord, 3: fast benk, 4: løs benk, 5: seng, 6: melkehylle, 7: bilegg, 8: seng, 9: matbord, 10: kister, 11: skorstein, 12: brunngrøte.
Etter Joachim Grude.

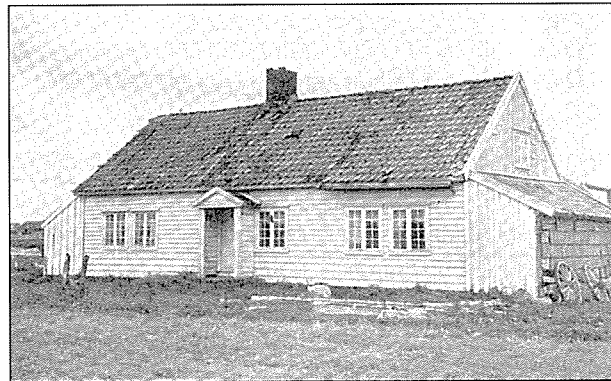

av midtgangen, finner vi på forskjellige steder i landet på slutten av 1700- og utover 1800-tallet. Tidligst finner vi denne typen med midtgang og gruppering av rommene omkring den på herregårdene, og denne innflytelsen nådde trolig bøndene gjennom prestegårder og andre embetsmannsgårder rundt om på bygdene. At utviklingen førte til at husene fikk nettopp denne formen har trolig sitt utgangspunktet i de klassisistiske strømninger fra årene rundt slutten av 1700-tallet. Selv om det finnes jærhus med symmetrisk fasade, ble det aldri vanlig slik som i andre deler av Rogaland, men rominndelingen er lik, altså symmetrisk.

Funksjon

Den folkelige byggeskikken forandres langsomt. Bygningene formes over tid, der tradisjonen føres videre fra generasjon til generasjon. Gamle og utprøvde mønstre blir ført videre, parallelt med at nye elementer kommer inn. På den måten kan bygningen og dens funksjon være med på å gi oss et innblikk i levemåten til forfedrene våre.

Stuen var det daglige oppholds- og spiserommet på gården. Her stod bileggerovnen som holdt rommet varmt og husbondsfolket og de minste barna hadde også sin soveplass i stua. Over dagligstuen var senge-loftet for ungdom og større barn. Bua ble betraktet som husets stas-stue og brukt til særlige anledninger, f. eks. gjestebud. Den var møblert med bord, benker og senger og ble også benyttet som sengeværelse for gjester. Her stod også gjerne kisten for oppbevaring av finklærne. Rommet over bua ble gitt samme funksjonen som et stabursloft og var lagerplass for korn, flatbrød, kjøtt etc.

Jærhus fra Varhaug. Skutene var utrom og ble opprinnelig ikke forsøkt trukket inn i selve huset gjennom felles ytterkledning. De ble gjerne kledd med stående panel eller teglpanner, mens selve huset fikk liggende panel.

Foto: Marta Hoffmann 1938.

Kjøkkenet hadde grue for matlaging og med illegg til stuens bileggerovn. Koven på husets bakside stod i forbindelse med kjøkkenet og ble nyttet til oppbevaring av mat, redskaper etc. mens skutene på hver gavlside var lagringsplass for torv. Kover og skuter hadde vegger av stein, koven også en vegg i treverk innenfor steinmuren. På den måten ble alle husets sider unntatt den panelkledd vindussiden mot vest omgitt av skutenes og kovenes isolerende utbygginger. Når koven senere ble tømret og omgjort til sovekammers med dør inn til stuen forsvant også behovet for en isolerende vernevegg.

Ressursbruk og økonomi

De fleste eldre hus er påbygd og ombygd flere ganger. Også husenes på- og ombygginger er interessante. Det forteller om forandringene i folks liv fra generasjon til

generasjon. Når man sammenligner flere hus i samme distrikt, viser det seg at de vanligvis har gjennomgått de samme slags forandringer.

Men byggeskikken ble som oftest ikke forandret fordi det oppstod et nytt behov. De fleste forandringene skjedde fordi folk ble kjent med en ny skikk og fikk økonomiske muligheter til å følge den opp. Høykonjunkturer ga også den vanlige bonde muligheter til å bedre sin status og embetsmennes byggeskikk, som oftest tok opp impulser utenfra raskest, var ofte forbildet.

På den måten kan den lokale byggeskikken ofte fortelle om hvordan impulser utenfra er blitt mottatt og hvordan de er blitt omformet og tilpasset naturforhold

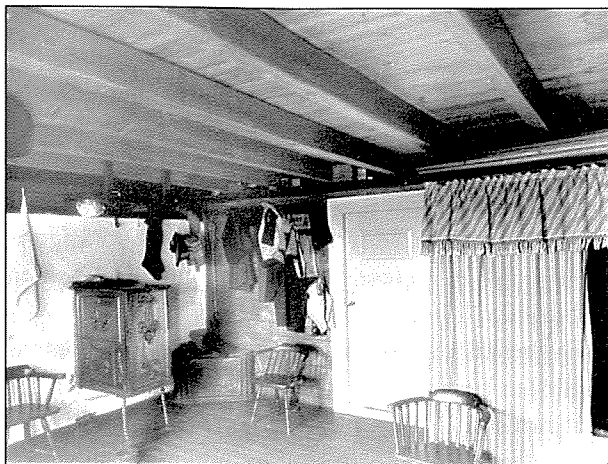
og tradisjoner. Også utviklingen av ildstedet kan hjelpe oss til bedre å forstå den lokale bygningshistorien.

Fra og med siste halvdel av 1700-tallet begynte midtgangshusene å bli en vanlig byggemåte på den norske landsbygden. Det finnes mange likhetstrekk mellom husene fra og med Jæren og langs hele vestlandskysten til og med Romsdal. Et fellestrekk i denne delen av landet var tendensen til å bygge sammen stuen og bua eller loftet i én huslengde.

Byggeskikken på Vestlandskysten, med sammenbygde hus bestående av rom med ulike funksjoner, har vært en ressurs sparende byggemåte. I et værhardt klima var dette en byggemåte som ga mindre vedlikehold samtidig som det var materialbesparende. Med isoler-

Huset på bruk nr.1 på Erga i Klepp er fra 1843. Her har skutene fått samme kledning som langsida og huset får dermed et mer helhetlig preg.
Foto fra ca. 1903. * Klepp billedsaamling.

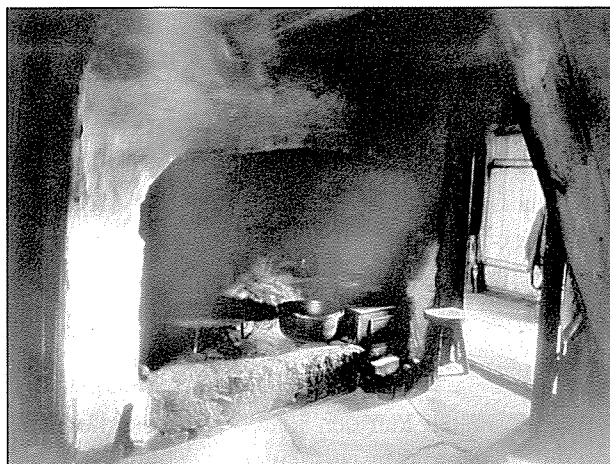

Stuen ble oppvarmet av bileggeren. Denne ovnstypen har ingen dør til ilegg. Brenselet blir lagt inn gjennom ifyringshull inne i grua på kjøkkenet. Fotograf A.B. Wilse var på Motland i Hå i 1913 og fotograferte både stue og kjøkken. Her har de satt en liten støpe-jernskomfyr inne i grua.

* Norsk Folkemuseum

ende skuter og kover rundt husets indre kjerne, har byggemåten også vært energisparende. I de skogfattige kystområdene har man måttet hente tømmer til stue og bu fra andre bygder. Det har vært forholdsvis kostbart og ført til en gjennomført materialøkonomi. Å bygge ytre vernevegger rundt en indre boligkjerne er et eksempel på en ressurs- og klimatilpasset byggeskikk. Det er kanskje en av grunnene til at den har holdt seg gjennom så lang tid.

Det er usikkert når man begynte med laftebygging på Jæren. I Rogaland finnes ikke noe eksempel på tidlig laftebygging. Imidlertid regner man det som sikkert at laftingen var kjent i Bergen så tidlig som på 1000-tallet og på Voss og i Hardanger finnes tømmerbygninger fra middelalder. Det er derfor trolig at denne byggeteknikken også var kjent på Jæren så tidlig som første del av

middelalderen. Men på grunn av mangel på materiale tok det kanskje noe lenger tid før den ble en vanlig byggemåte. På Jæren, der det var nok av stein, ble den nyttet som byggemateriale. Tømmer var derimot kostbart og måtte rasjoneres. Neveren som ble brukt under torven måtte fornyes ganske ofte. Også den var kostbar. Derfor ble neveren delvis erstattet av halm eller "halgje". Det var imidlertid en dårlig erstatning og ble trolig mest benyttet på uthus.

På 1500-tallet hadde ikke husene på Jæren ovn og heller ikke vinduer. Ildstedet var sannsynligvis en åpen åre og et sparsomt lys kom gjennom takets ljore. Røykovn, som de hadde lenger nordover på Vestlandet, finner vi ikke her. Også ildstedene var tilpasset de lokale naturforholdene. Røykovnen var riktignok, i motsetning til peisen som ble brukt på Østlandet, et brensels-

sparende ildsted og passet derfor godt i områder med lite skog. Men den egnet seg ikke til å brenne torv i, derfor vant den heller ikke innpass på Jæren.

Rikt sildefiske i Sør-Norge på 1500-1600-tallet ga økt velstand og førte til at mange bønder på Jæren fikk råd til å kjøpe jernovn og vinduer. Fra årene omkring 1600 ble bileggerovnen, som i den første tiden måtte importeres fra Tyskland, tatt i bruk. Etter hvert ble det slutt på årestuene med ljore i taket. Vinduene i vestveggen ga bedre lys enn ljoren i taket og med bileggerovn var ljoren heller ikke nødvendig lenger. Nå kunne det legges tak over stuen og loftet over benyttes til ekstra sengeplasser. Vinduene var plassert på lang-

veggen mot sjøen, og rundt husets tre andre vegger lå de steinkledde koven og skutene, som fortsatt var utrom.

Også sammenbyggingen av jærhuset omkring 1820-40, faller i stor grad sammen med en høykonjunktur p.g.a. sildefisket. Fra omtrent samme tid finner man også påvirkning av empirestilen, og fasaden ble i større grad symmetrisk komponert. Jærhusets siste utvidelse var av husets bredde. Koven på baksiden av stue og bu ble nå bygget i laftet tømmer og omgjort til soverom. Denne varianten av det sammenbygde jærhuset som ble vanlig rundt midten av 1800-tallet, hadde alle rom i laftet tømmer, også kjøkken og gang eller forstue.

På Hauge i Klepp var våningshuset på bruk 1 ett typisk jærhus, da dette bildet ble tatt i 1912. Inngangsdøra er ikke symmetrisk på langveggen og de to pipene tyder på det er jernovn med egen pipe i en av stuene.

* Klepp billedsamling.

På Grødaland i Hå er gavlen og veggen på skuten kledd med teglpanner. Legg også merke til at huset har "sitoga", dvs. at mønet ikke står midt på huset.

Foto: A.B. Wilse, 1913. * Norsk Folkemuseum.

I kyststrøkene nordover på Vestlandet finner vi bygningstyper som er beslektet med jærhuset, blant annet tendensen til å bygge sammen stue og loft eller bu. Men samtidig som bøndene på Jæren gikk over fra åre til bileggerovn, gikk bøndene lenger nord på Vest-

landet over fra åre til røykovn. Røykovnen krevde imidlertid ljøre i taket. Derfor fortsatte stuen der, i motsetning til jærhuset, å være en enetasjes røykstove som var åpen til røstet.

Den historiske bakgrunnen

Ved sin analyse av jærhusene stiller Marta Hoffmann spørsmål om det finnes noen forbindelse mellom folkevandringstidens langhus i stolpekonstruksjon med steinvegger og torvtak og det tømrete, sammenbygde jærhuset. Hun mener å kunne se en sammenheng i bruken av felles byggemateriale som stein og torv, som går igjen i skuter og svaler på jærhuset. Og at det er en ubrutt tradisjon mellom folkevandringshusene og senere tiders uthus synes utvilsomt, bl.a. viser hun til husmannsplassen Kongsvarden på Varhaug der løe, fjøs, sauehus og hevdafjøs er sammenbygd. Taket i løen ble støttet opp av jordgravde stolper og veggene var av stein. En slik byggemåte og materialbruk synes å vise en levende tradisjon helt fra folkevandringstiden og frem mot vårt århundre. Sammenbygde hus av tilsvarende type som Kongsvarden er beskrevet så tidlig som i 1617 i en husbesiktigelse og det er naturlig å se dem som en direkte tradisjon av folkevandringstidens langhus. (Hoffmann, 1977) Og det fantes en steinbyggingstradisjon på Jæren. F.eks. var det en gammel skikk å bygge fjøs i stein og veggene i bolighuset ble, som allerede nevnt, beskyttet mot vær og vind av lemurer av stein. Også ellers i landet, særlig i kyststrøk og på fjellet, er det bevart gamle hus i stein.

I et bygselbrev fra biskop Audun i Stavanger for gården Høiland i Hetland skiprede fra 1445 ble det pålagt å bygge fire hus; stue, bu, eldhus og fjøs. Hoffmann mente at det her dreide seg om fire frittstående hus og at det vil være naturlig å tenke seg at stue og bu ble bygget i tømmer og at langhuset med mange forskjellige funksjoner under samme tak nå var oppløst til fordel for mange småhus med hver sin funksjon.

Husmannsplassen Træe i Time har skuter i stein.

Foto: * Jærmuseet.

(Hoffmann, 1977)

Denne utviklingen var tidligere en vanlig teori. Man tenkte seg at ved lafting ble de enkelte husenes størrelse bestemt av tømmerets lengde og at innføring av denne byggeteknikken derfor hadde forårsaket langhusets oppløsning. Tømmeret måtte importeres til Jæren, og det var naturlig å tenke at byggeskikken fulgte det nye materialet.

Senere forskning og analyse av nyere arkeologisk materiale setter imidlertid et spørsmåltegn ved denne utviklingsteorien. Når det på Vestlandet i skriftlige kilder fra middelalderen og senere nevnes stove, eldhus og bu som de tre viktigste husene, ble dette tidligere tatt som bevis for at langhuset var oppløst og erstattet med flere laftebygde småhus. Det ble nærmest sett bort fra den muligheten at det fremdeles kunne finnes bygninger i stavkonstruksjon, og at langhus oppdelt i flere rom fortsatt kunne være i bruk. F.eks. var det vanlig å

Dette våningshuset på bruk 1 på Nord-Varhaug i Hå var i bruk til i 1897, da det kom nytt våningshus på gården. Rasmus Nord-Varhaug (1903 - 1989) fortalte m.a. om dette huset: "Bestefar, Rasmus Rasmusson (1829-1912), brukte den nordre stova til verkstad då eg var liten. Denne delen av huset vart riven under første verdskrigen. Den nordre stova hadde fire blyvindaugo frå den gamle kyrkja på Varhaug som vart riven i 1827. Desse vart sett inn i eit fjøs dei bygde etter dei reiv nordre stova."

Gjengitt frå Lisabet Risa Bilete frå Hå, Hå 1990.

Foto: * Norsk Folkemuseum.

kalle de enkelte rom i et langhus for hus både i Danmark og på Island. Det kan også ha vært vanlig på Jæren i både i middelalderen og senere.

Nyere undersøkelser viser dessuten at langhusene har hatt vegger i reisverk innenfor de ytre steinveggene. Også det eldre jærhuset hadde en tilsvarende konstruksjon, og det er derfor rimelig å tenke seg at det er bygget etter samme mønster som langhuset, men at reisverket ble byttet med tømmer etter hvert som lafteteknikken vant terreng.

Langhus

Bortsett fra på Ytre Moa, Årdal i Sogn, har alle de analyserte hustuftene fra yngre jernalder vært langhus. Alle har også vært bolighus som sannsynligvis har bestått av to avdelinger med ulike funksjoner. Det er imidlertid ikke påvist sikre skillevegger mellom de to avdelingene av boligrommet, men hypotesen er at en trevegg har vært bygd mellom et par takbærende stolper. Dette kan godt være gjort uten at det har etterlatt noe spor i undergrunnen.

Vikingtidshusene på Ytre Moa har vært små, trolig ettroms bolighus med inngangen i den ene gavlveggen. Disse tuftene skiller seg fra den typen bygninger som er påvist i Rogaland fra samme tidsrom - langhus med inngangen i langveggene, oftest nær den ene endeveggen. Hus av Ytre Moa-typen er imidlertid påvist i Rogaland fra tidligere perioder, i romertid og folkevandringstid. Selv om det ikke er funnet rester etter denne typen fra vikingtid, må det likevel antas at den var i bruk også da. I fjellstrøkene omkring Hardangervidda synes f.eks. langhus med sammenhengende fjøs, utrom og flere boligrom, lignende hovedhusene fra folkevan-

dringstiden, å ha vært i bruk også i middelalderen. De fleste utgravde hustuftene kommer fra marginale områder. Derfor er disse bygningene trolig ikke helt representative for byggeskikken i mer sentrale bygder. Både eksisterende bygninger og skriftlig materiale viser at laftede småhus var i bruk i sentrale strøk i middelalderen.

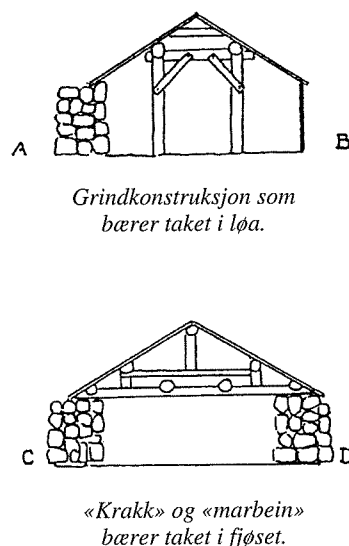
Det må altså ha eksistert flere typer bolighus både i vikingtid og i middelalder. Men i vikingtid var det todelte rommet vanligst, selv om det også kjennes til tredelte rom. I middelalderen ble hustypene langt mer varierte enn i tidligere perioder. En rekke forskjellige typer er kjent, alt fra ettromshus til langhus med mange rom, og fordelingen av de ulike typene har vært nokså jevn.

Alle de utgravde langhusene fra vikingtid og mange fra middelalder synes å ha vært stavbygde. Mange hustufter fra de samme periodene har trolig også hatt to ulike avdelinger, den ene med et stort, sentralt ildsted og representerer sannsynligvis to rom med hver sin funksjon, trolig stove og eldhus.

Mange likheter vitner om kontinuitet i husbyggingen fra yngre jernalder til middelalder. Langhuset med flere rom er oftest representert i begge periodene, og i middelalderen fantes både det todelte langhuset og hus med flere boligrom og fjøs under samme tak, som peker bakover mot hovedhuset i folkevandringstid. Dessuten synes stavkonstruksjonen av en eller annen type fortsatt å ha forekommet også i middelalderhusene. Men til tross for de oppskisserte likhetene synes det likevel å ha skjedd en del forandringer med bolighuset i tiden fra vikingtid til middelalder. Spesielt kommer det til syne i huskonstruksjonen, der de indre takbærende

Løe og fjøs på husmannsplassen Kongsvarden i Hå. Taket går ned midt i de breie steinveggene.
Foto: * Norsk Folkemuseum.

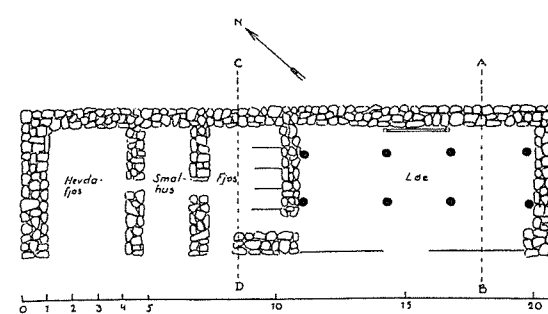

stolpene ble fjernet, og de bærende konstruksjonene ble flyttet ut til veggene. I mange hus ble også ildstedet flyttet fra midt i rommet til en vegg eller et hjørne. Man må likevel ha for øye at det ganske sikkert har vært både regionale, økonomiske og sosiale forskjeller. Det kan virke som om kontinuiteten i byggeskikken først og fremst ble opprettholdt på mindre gårder og i utkantområder.

Jærhuset er et tømmerhus. At det sannsynligvis hadde fått denne formen etter påvirkning fra folkevandringstidens langhus var ikke noen ukjent tanke for tidligere forskere. Men hypotesen var at langhuset var blitt oppdelt i mindre frittstående hus med hver sin funksjon og at disse husene igjen ble bygget sammen på 17- og 1800-tallet. Det ble nærmest sett bort fra mulig-

heten for at det kunne være en sammenhengende tradisjon fra vikingtid og middelalder. Og Marta Hoffmann stiller seg da spørsmålet om denne byggeskikken kanskje ikke ble glemt på grunn av en felles byggetradisjon med Atlanterhavsøyene og Jylland.

Grunnen til den ovenfor nevnte hypotese har trolig noe av sin bakgrunn i at lafteteknikken tidligere er blitt oppfattet som en revolusjonerende nyhet som endret byggeskikken helt der den trengte inn. Senere forskning synes imidlertid å vise at lafteteknikken slett ikke førte til noe virkelig brudd med den gamle byggeskikken. Undersøkelser av de forhistoriske husene på Vestlandet har vist spor av trevegger innenfor steinveggene. De var oppført i reisverk eller stavkonstruksjon. Denne konstruksjonen ble senere avløst av

Oppmålingsskisse. Plan og snitt av Kongsvarden, Varhaug.
Skisser: Marta Hoffmann 1937.

tømmervegger, trolig uten å forårsake andre forandringer enn at de takbærende stolpene ble fjernet fordi tømmerveggene kunne bære taket alene. Dette ville i så fall bety at jærhuset er en fortsettelse av en meget eldre bygningstype. En ny og bedre konstruksjon avløste en gammel. Huset hadde fortsatt sine utrom omgitt av beskyttende steinvegger. Denne konklusjonen stemmer godt overens med det arkeologiske materialet, som klart viser at langhuset var i bruk til langt ut i middelalderen.

Nyere arkeologisk materiale synes altså å støtte opp under hypotesen om en direkte tradisjon i husenes planløsning fra folkevandringstid til vikingtid og middelalder. I Vest-Norge var trolig en funksjonsdeling av bolighuset vanlig allerede i eldre jernalder, og vikingtidens langhus er en fortsettelse av denne tradisjonen og den samme tradisjonen fortsetter i yngre perioder. Og sammenbyggingen av stove og bu - og andre hus - i nyere tid er da trolig en direkte fortsettelse av langhustradisjonen fra folkevandringstid og vikingtid, gjennom middelalder og frem til nyere tid.

Utviklingsteorien går altså nå på at sammenbyg-

gingen av stove og bu på 1700- og 1800-tallet ble gjort ut fra en ubrutt tradisjon fra middelalder og forhistorisk tid.

En del forskere har også trukket inn materiale fra Danmark, Island og Færøyene for sammenligning med jærhuset. Jærhuset er satt sammen av to hus - stue og bu. Tilsvarende hus fantes også på Atlanterhavsøyene og på Jylland. På Island og Færøyene var klimaet, naturforholdene og mangelen på tømmer tilsvarende som på Jæren, og bosettingen har også delvis foregått herfra. Der hører imidlertid lafting til sjeldenhetene. Derfor har ikke disse øyene hatt en slik gjennomgripende forandring med overgang fra stolpekonstruksjon til laft som vi bl.a. finner på Jæren, og bygningens utvikling er av den grunn lettere å følge.

Hus på Atlanterhavsøyene og i Danmark

Langhus fantes også på Island. Det såkalte "sammenstillingshuset" har vært tilsvarende de langhusene det er funnet rester etter på Jæren. I Norge var det todelte huset vanligst, mens det tredelte synes å ha vært dominerende på Island. I tidlig middelalder ble det vanlig med enkelte utbygginger på baksiden av "sammenstillingshuset". Og fra reformasjonen av fantes ganghuset med en rekke hus stilt sammen under samme tak, oftest med en felles vegg og innbyrdes forbindelse med en tverrgang. Også her var taket båret av stolper innenfor yttervegger av stein og jord og det var avpanelte "skott".

Tilsvarende langhus som er påvist på Island og i Rogaland fantes ikke på Færøyene i de tidlige periodene. Opprinnelig var det her et stuehus bestående av ett rom, kanskje også med fjøs under samme tak. Etter

hvert ble huset utvidet med flere forskjellige rom innenfor felles steinvegger og under samme tak. Taket hvilte også her på stolper og det ble ofte avpanelt et rom eller "skott" mot ytterveggen. Det blir antatt at det færøyske huset slik det kjennes i historisk tid, ikke har gjennomgått særlige forandringer siden middelalderen. Huset var bygget i stavkonstruksjon men hadde ytre beskyttelsesvegger av stein eller torv. Det besto av flere rom som glasstove (eller loftsstove) og røykstove med kammer og kjøkken imellom og med fjøs i ene enden. Det er klare likhetstrekk mellom det færøyske huset og de vestnorske sammenbygde husene fra 17- og 1800-tallet. Det er derfor naturlig at bakgrunnen for denne byggeskikken må søkes i Vest-Norge.

Også i Danmark har det vært langhus med stolpekonstruksjon, treskipet grunnplan (stolperekker) og "udskude" også kjent i forhistorisk tid. Og danske forskere har sett det danske "Høyremshuset" som en videreføring av jernalderens langhus. Bruk av bileggerovn er også med å befestet likhetene med jærhuset.

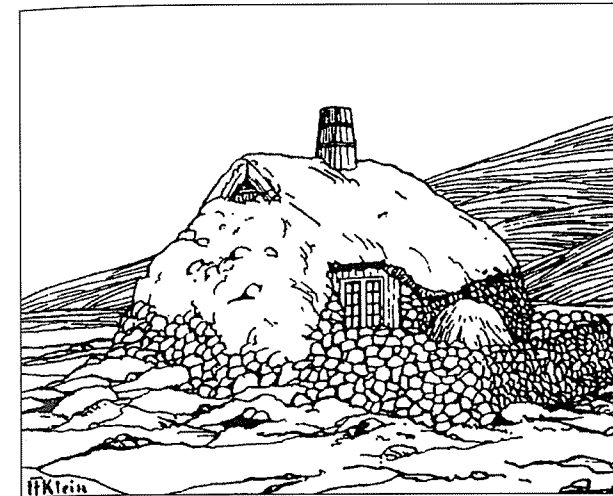
Opprinnelig har stolpekonstruksjonen vært felles for alle disse husene. Og det er rimelig å tro at den, sammen med tremangelen i disse områdene, har skapt den likheten som tross delvis forskjellig konstruksjon og byggemateriale er så tydelig mellom det danske "høyremshuset"s udskuder, de færøyske og islandske skott og jærhusets kover. I de vestlandske sammenbygde husene på 17- og 1800-tallet var noen av rommene oppført i lafteteknikk. Lafting ble imidlertid aldri en vanlig byggemåte i de andre treløse strøkene.

Island og Færøyene har klare likhetstrekk med kystbygdene på Vestlandet både i klima og ressursgrunnlag. Og bruk av stein som byggemateriale, blant

annet i bolighusets ytre vegger eller vernemurer av stein som var utbredt på kysten på store deler av Vestlandet, finner man også på Atlanterhavsøyene. Både på Island og på Jæren var de tre viktigste rommene stue, bu og eldhus. Stuen var daglig oppholdsrom og soverom, eldhuset ble brukt til baking, større kokevirksomhet, ølbrygging etc., mens bua var forrådsrom for matvarer. Andre fellestrekk i byggeskikken mellom Rogaland og Atlanterhavsøyene er at taket aldri gikk utover de tykke steinveggene, men endte midt på veggen slik at det nærmest ble en hylle utenfor. Det er heller ikke spor etter røykovn. Den egnet seg lite til torvbrenning. Og som på Jæren, var det også på Island og Færøyene lite tilgang til annet brensel.

En vesentlig forandring i byggeskikken har skjedd fra folkevandringstiden til vikingtid og middelalder. De undersøkte gårdsanleggene i Rogaland fra vikingtid og middelalder, viser at stall og fjøs nå som oftest var egne bygninger. Langhusene i de norske fjelldalene fra de samme periodene har imidlertid hatt fjøs og bolig under samme tak, slik det er kjent fra Rogaland i folkevandringstiden. Selv om dette ikke var noen vanlig byggemåte her i periodene etter folkevandringstiden, fantes de imidlertid ennå i vårt eget århundre, f.eks. Kongsvarden. Det er gjerne blitt hevdet at eget hus for dyrene kom som følge av laftingen. Men forskjellige bygninger for mennesker og dyr var også vanlig på Island der det aldri har vært noen lafte-tradisjon.

Om bolighus som er bygget sammen med løe er et nyere fenomen, eller om det bygger på en eldre tradisjon er usikkert. Ved en slik sammenbygging, er bolighus og løe bygget i forskjellige konstruksjoner. På den

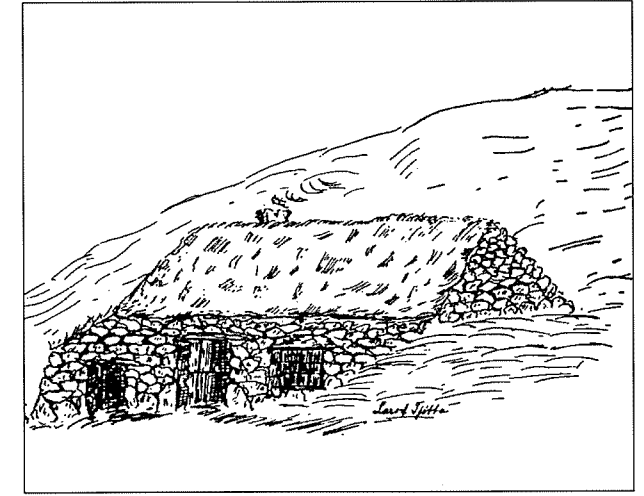

Hus på Nes, Eysturoy, Færøyane.
Etter Daniel Bruun "Fra de Færøiske bygder", Købnh. 1929.

måten skiller de seg fra folkevandringstidens bygninger med sammenbygd bolighus og fjøs, der hele huset var bygget i samme konstruksjonen.

Avslutning

På bakgrunn av nyere arkeologisk materiale kan man i dag se at utviklingen fra langhuset til det sammenbygde huset fra nyere tid nok har vært mer nyansert enn det tidligere forskere antok. Helt fra jernalderen har både enkelthus og langhus forekommet til samme tid. I enkelte distrikter har langhuset vært i bruk også i vikingtid og middelalder. Slike langhus eksisterte altså både i senmiddelalderen og senere ved siden av en mer differensiert byggemåte med mindre hus med hver sin funksjon. De eksisterte trolig også på 1700-tallet, da jærhuset nevnes for første gang i de skriftlige kildene.

Steinhus fra Reheio i Time. Huset er delvis inngravd i bakken.
Tegning av Lars Tjøtta ca. 1912.

Derfor er det nærliggende å betrakte denne husformen som en direkte utvikling fra det forhistoriske langhuset. Tidligere forskeres hypotese om oppløsning av langhuset i enkeltbygninger som igjen bygges sammen til langhus, er altså ikke lenger en forutsetning for jærhusets planløsning. I følge nyere forskning er altså de funksjonsoppdelte husene vi kjenner fra tidlige skriftlige kilder, bygget på tradisjoner som kan føres tilbake til yngre romertid og folkevandringstid. Både langhus og mindre hus har eksistert side om side opp gjennom de forskjellige periodene. Og etter senere arkeologiske undersøkelser kan det knapt herske tvil om at det sammensatte flerromshuset er bygget etter en alderdommelig skikk, en ubrutt byggetradisjon, fra forhistorisk tid som varer gjennom middelalderen og frem til nyere tid.

På Hodne i Klepp lå denne sammenbygde stuen og løen. Skut og kjøkken går i ett. Stuen har torvtak, mens løa er tegltekket. Til venstre ligger fjøset som er bygget helt i stein.

Foto: A.B. Wilse 1913 * Norsk Folkemuseum.

Etterord

Byggeskikken er en prosess. Mange generasjoner har satt sitt preg på den samtidig som det også er blitt hentet impulser utenfra. Jærhuset viser en ressurs- og naturtilpasset byggemåte og viser til en livsform der samarbeid med naturen på alle plan var nødvendig for å livberge seg. I et høyteknisk samfunn kommer stadig nye krav om effektivitet og funksjonalitet, og stykke for stykke går det gamle til grunne. Og etterslekten blir

fratatt muligheten til å se hvordan forfedrene bodde og levde.

Nåværende eiere av jærhus har god grunn til å være stolte over å eie selve symbolet på det gamle Jæren. I dag finnes ca. 160 jærhus i hele jærdistriktet og bare en liten del av disse er tilnærmet autentiske. Derfor haster det med å ivareta disse arkitektur- og kulturhistoriske verdiene. Mangel på interesse og syn for å ivareta bygningene så langt er en del av årsaken til at

hustypen nå er blitt en sjeldenhet i dagens jærlandskap. Bygningene var funksjonelle for tidligere generasjoner. I sin opprinnelige form er de det ikke i dag. Vårt moderne samfunn stiller andre krav til funksjonalitet. Men det finnes eksempler på at tidligere "håpløst gammeldagse" jærhus i dag, etter en både "riktig" og pietetsfull rehabilitering, fungerer som hensikts-

Litteraturliste:

- Brekke, Nils Georg:
"Samanbygde hus i Hordaland", Aarbok for foreningen til norske fortidsminnesmærkers bevaring, 136. årg., Oslo 1982.
- Christensen, Arne Lie:
Den norske byggeskikken.
Hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid, Oslo 1995.
- Hoffmann, Marta:
Jærhuset, Norsk Folkemuseum, Oslo 1977.
"Jærhuset", Jærboka, bd. 3, kulturhistoria, 1981.
- "Indberetning fra den antikvariske bygningsnevnd om gamle norske husbygninger":
Rogaland fylke, Årsberetning for Foreningen til Norske Fortidsminnesmærkers Bevaring for 1926. Oslo 1927.

messige boliger for travle, unge familier.

Jærhusene er verdifulle og historisk viktige bygninger både i lokal og nasjonal sammenheng. Det bør derfor være i alles interesse at jærhusene fortsatt kan "leve" i landskapet, og ikke ende opp som "museums-gjenstander".

Ljøsne, Anne Grete:
Naturen og menneskeverket. Vår gamle trearkitektur i nytt lys, Oslo 1993.

Myhre, Bjørn:
Bolighusets utvikling fra jernalder til middelalder i Sørvest-Norge, "Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år", AmS - skrifter 7, Stavanger 1982.

Stoklund, Bjarne:
Tre modeller for studiet af vestnordisk byggeskikk, "Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år", AmS - skrifter 7, Stavanger 1982.

Sundt, Eilert:
Om bygnings-skikken på landet i Norge, Oslo/Gjøvik 1976.